

STANISŁAW TRAWKOWSKI 9 X 1920–24 XI 2008

Urodzony w 1920 r. w Łodzi Stanisław Trawkowski skazany był na los, jaki zgotowała Polakom niemiecka napaść i okupacja w latach 1939–1945: wypędzenie z rodzinnego miasta, studia na tajnych uczelniach, działalność konspiracyjna, wywózka do Niemiec na roboty, Powstanie Warszawskie, obóz dla wypędzonych w Pruszkowie. Powojenne studia historyczne w Uniwersytecie Warszawskim odbywał więc już jako dorosły i ciężko doświadczony człowiek. Ukończył je w 1950 r. i przez następne 10 lat związany był kolejno z Instytutem Urbanistyki i Architektury, Instytutem Historii Kultury Materialnej PAN oraz niezwykle ważnym dla rozwoju powojennej mediewistyki, a szczególnie interdyscyplinarnych badań nad wczesnym średniowieczem, Kierownictwem Badań na Początkami Państwa Polskiego, którego był sekretarzem. Problematyce, której wówczas poświęcił swoje poszukiwania badawcze prowadzone w tych instytucjach, pozostać miał wierny do końca. Od 1961 r. do kresu zawodowej kariery Stanisław Trawkowski pracował w Instytucie Historii PAN, najpierw jako członek powołanej przez Tadeusza Manteuffla Pracowni Dziejów Kultury Średniowiecznej, którą kierował po śmierci jej twórcy, a od 1975 r. jako kierownik Zakładu Atlasu Historycznego Ziem Polskich (do przejścia na emeryturę). Pełnił ponadto funkcję wicedyrektora Instytutu (1983–1990), był przewodniczącym jego Rady Naukowej (1996–1998), redagował wydawany przez Instytut „Kwartalnik Historyczny”, zasiadał w Radzie Naukowej Żydowskiego Instytutu Historycznego, był wreszcie zaangażowanym związkowcem.

O wielkości dorobku historyka nie świadczy ani liczba publikacji, ani liczba wydrukowanych stron, ale to, w jakiej mierze i jak długo jest on punktem odniesienia dla badań prowadzonych przez innych historyków. Trzy cechy twórczości naukowej Stanisława Trawkowskiego zadecydowały o tak mierzonej wielkości: rozległość zainteresowań,

mistrzowski warsztat historyczny i mogąca na nim oraz na imponującej erudycji bazować śmiałość interpretacji. Dzięki tej ostatniej – niezbędnej w przypadku badań nad ubogim w źródła wczesnym średniowieczem – zyskałoby niezwykle przekonującą i znakomitym piórem przedstawioną wizję społeczeństwa i ludzkiego bytu na ziemiach polskich u progu państwowości i w jej początkach. Wzbogacał ją i konkretyzował przez wiele lat i w różnych tekstach, poczynając od adresowanej do szerokich kręgów czytelniczych książki *Jak powstawała Polska*, od wydania w 1959 r. wznawianej natychmiast i kilkakrotnie, przez świetne eseje publikowane w *Polsce pierwszych Piastów. Państwo, społeczeństwo, kultura*¹ aż po imponujący fresk zatytułowany *Kultura bytowa*, w pierwszym tomie *Kultury Polski średniowiecznej X–XIII w.*² Ale ujawniały tę śmiałość interpretacji także rekonstrukcje szczegółowe, jak przykładowo *Rozwój osadnictwa wiejskiego w Polsce w XII i w pierwszej połowie XIII w.*³, a zwłaszcza znakomite studium nad Olbinem w stuleciu poprzedzającym lokację Wrocławia⁴.

Badania Stanisława Trawkowskiego w największej mierze dotyczyły wczesnego średniowiecza i wszystkich najważniejszych problematyk tej epoki – od kultury „materialnej” po kulturę duchową, od zagadnień związanych z dziejami osadnictwa, tego wiejskiego i tego miejskiego, po organizację państwa, od mennictwa po reguły klasztorne. Wynikało to zarówno z Jego szerokich zainteresowań, jak i zainteresowań kolejnych mistrzów, za których uważał Kazimierza Tymienieckiego, u którego studiował na Tajnym Uniwersytecie Ziemi Zachodnich, Aleksandra Gieysztora, na seminarium którego uczył się na Uniwersytecie Warszawskim, Mariana Małowista, promotora Jego pracy magisterskiej, wreszcie Tadeusza Manteuffla, promotora Jego pracy doktorskiej. Pierwszorzędne znaczenie tematów, które podejmował i waga Jego ustaleń badawczych sprawiają, że należy On do najczęściej cytowanych historyków wczesnego średniowiecza. Nie sposób w krótkim wspomnieniu

¹ Eseje: *Nad Wisłą i Odrą w VIII i IX wieku; Narodziny państwa polskiego; Monarchia Mieszka I i Bolesława Chrobrego; Tradycje i recepcja*; red. T. Manteuffel, Warszawa 1968 („Konfrontacje Historyczne”), s. 42–144, 310–319; wyd. 2, 1970; wyd. 3, 1974.

² Red. J. Dowiat, Warszawa 1985, s. 29–116.

³ W: *Polska w okresie rozdrobnienia feudalnego*, red. H. Łowmiański, Wrocław 1973, s. 99–132; przedruk w: S. Trawkowski, *Opuscula medievalistica. Studia nad historią społeczną Polski wczesnopiastowskiej*, Warszawa 2005, s. 275–299.

⁴ *Olbin wrocławski w XII w.*, RDSG, t. 20, 1958, s. 69–103; uzupełniał je przyczynek *Olbin wrocławski w pierwszej połowie XIII w.*, w: *Spoleczeństwo, gospodarka, kultura. Studia ofiarowane Marianowi Małowistowi w czterdziestolecie pracy naukowej*, red. S. Herbst i in., Warszawa 1974, s. 369–374; oba artykuły przedrukowane w: S. Trawkowski, *Opuscula medievalistica...*, s. 222–261.

wymienić wszystkich zagadnień, którym poświęcił swoją wnikliwą uwagę, muszą wystarczyć najważniejsze: początki państwa polskiego, początki organizacji kościelnej w Polsce, „kwestia” św. Wojciecha i pielgrzymki Ottona III do Gniezna, kasztelanie kościelne, kolonizacja niemiecka, wczesne formy gospodarki towarowo-pieniężnej, urbanistyka historyczna i dzieje miast, wczesna kultura miejska w Polsce, wreszcie badania nad zakonami: z jednej strony gospodarką cystersów na Dolnym Śląsku w XIII w. (doktorat), z drugiej – premonstratensami i ich kulturą duchową (habilitacja)⁵. Sposób, w jaki je podejmował, wymagał niejednokrotnie odwagi przeciwstawienia się dominującym w historiografii polskiej poglądom i zniesienia potencjalnych ataków, nie tylko o charakterze naukowym. W „Rocznikach Dziejów Społecznych i Gospodarczych” warto przywołać przykład Jego prac poświęconych kolonizacji niemieckiej, zagadnienia, które w latach powojennych nie było obojętne ideologicznie ani – zwłaszcza – politycznie, a od lat przedwojennych było kontrowersyjne także metodologicznie. W kończącym artykuł *W sprawie kolonizacji niemieckiej w przemianach kultury materialnej na ziemiach polskich w XIII wieku*⁶ wywodzie nie zawahał się postawić pytania najważniejszego: czy kolonizacja niemiecka była czynnikiem decydującym w przemianach cywilizacyjnych od schyłku XII do początku XIV w., czy jedynie przyspieszającym zapoczątkowane przed nią procesy? Odrzucił w nim enigmatyczną i – jak ją określił – „przenośną” formułę czynnika przyspieszającego. Odpowiedź na to pytanie, Jego zdaniem, wymagała zbadania kontaktów „między różnymi społecznościami”, odrzucenia uprzedzeń i dumy narodowej, utrudniających pogodzenie się z wymową źródeł wskazujących, że znaczenie obcych wzorów i sił w XIII w. „polegało chyba nie tylko na ilościowym zwiększeniu elementów narastającego porządku, lecz przede wszystkim na współdziałaniu w wyzwoleniu inicjatywy społecznej, tak w formie ujawnienia się antagonizmów społecznych, jak i gwałtowanego wzmożenia tętna rozwoju poszczególnych gospodarstw i warsztatów”. W 1960 r. była to odpowiedź śmiała i torująca drogę przyszłym badaniom: Jego własnym, Benedykta Zientary i młodszemu pokoleniu historyków.

Ogromny i rzadki dar syntezy w połączeniu z precyzją warsztatu historycznego i wielkim talentem redaktorskim sprawiły, że Jego prace – od książek po najliczniejsze krótkie formy – charakteryzuje budząca podziw zwięzłość, wypuklająca jasność wyводу, celność argumentacji

⁵ *Gospodarka wielkiej własności cysterskiej na Dolnym Śląsku w XIII wieku*, Warszawa 1959; *Między herezją a ortodoksją. Rola społeczna premonstratensów w XII wieku*, Warszawa 1964.

⁶ KHKM, t. 8, 1969, s. 183–205.

i wyrazistość tez. Był pewny swojej erudycji, umiał czytać wszystkie źródła – od architektury po kronikę, od dokumentu po archeologiczne wykopy – i potrafił je krytycznie analizować, nie potrzebował więc obudowywać swojego wykładu nadmiarem przypisów bibliograficznych i streszczeniem literatury przedmiotu. Jego twórczość naukowa i popularyzatorska to wspaniała lekcja warsztatu historycznego i historycznego pisarstwa.

Nie był wykładowcą uniwersyteckim, ale nauczycielski zapał realizował zarówno w udziale w wielkich, o szerokim oddźwięku społecznym, projektach badawczych, jak i w popularyzacji historii. Po ukończeniu związanego z przygotowaniem do milenium przedsięwzięcia, jakim były badania nad początkami państwa polskiego, znalazł się w zespole, którego celem miała być synteza średniowiecznej kultury Polski. Śmierć w 1970 r. twórcy tego projektu, Tadeusza Manteuffla, sprawiła, że właściwymi autorami przedsięwzięcia stali się Jerzy Dowiat, Stanisław Trawkowski, Tadeusz Lalik i Bronisław Geremek. Był też, choć ostatecznie nie został współautorem, przez kilka lat zaangażowany w przygotowanie tomu drugiego⁷, a także programu wydania Wielkiego Atlasu Dziejów Polski. Brał aktywny udział w kongresach historyków polskich, zabierał głos w debatach ściśle naukowych i wielu dyskusjach poświęconych trudnemu problemowi niemieckich i polskich podręczników szkolnych do historii. Był tu ważnym ekspertem – znał znakomicie historiografię niemiecką, która notabene doceniła Jego obiektywne badania nad kolonizacją niemiecką w Polsce, i świetnym recenzentem polskiej historiografii dotyczącej dziejów i roli Zakonu Krzyżackiego. Był nauczycielem młodszej generacji historyków także dzięki wnikliwym sylwetkom historyków polskich, które opublikował w *Encyklopedii historii gospodarczej Polski* i osobnym artykułem poświęconym Tadeuszowi Manteufflowi. Był mistrzem krótkiej formy i mistrzostwo to ukazał także w biogramach władców: Władysława Hermana, Zbigniewa i Bolesława Krzywoustego, opublikowanych w popularyzatorskim *Poczcie królów i książąt polskich*⁸, które od rozprawy naukowej odróżnia wyłącznie brak aparatu naukowego.

Profesor Trawkowski dożył 88 lat. Do końca niemal pracował, wiedząc, że czekamy na Jego nowe studia.

Halina Manikowska

⁷ *Kultura Polski średniowiecznej*, t. 1–2, Warszawa 1985–1997.

⁸ Red. A. Garlicki, Warszawa 1978.